

Azərbaycan dilinin heyvandarlıqla bağlı dialekt və şivə sözlərin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası

Qara Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Xülasə

Türk, türkmən, başqırd, qazax, qırğız, tatar, uyğur və s. qohum dillərin dialektlərində və ya ədəbi dillərində işlənən heyvandarlıqla bağlı çoxsaylı leksik vahidlər Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də ya eynilə, ya da azacıq fonetik dəyişikliklərlə özünü göstərir. Oğuz və qıpçaq dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri ədəbi dildə özünü göstərdiyi kimi, bu ümumi və fərqli xüsusiyyətlər həm də dialekt səviyyəsində müşahidə edilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən heyvandarlıqla bağlı bir sıra termin səciyyəli sözlər dilimizi türk, türkmən, başqırd, qazax, qırğız, tatar, uyğur dilləri ilə birləşdirir və yaxından qarşılıqlı inteqrasiya olduğunu göstərir.

Qohum türkcələrdə heyvandarlıqla bağlı ədəbi dil norması olan bir əlamət Azərbaycan dilində dialekt norması sayılır və əksinə. Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən heyvandarlıqla işlənən leksik vahidlər qohum türkcələrlə müqayisə edilir, oxşar və fərqli cəhətlər meydana çıxarılır, qarşılıqlı inteqrasiya əlamətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: türkcələr, heyvandarlıq, inteqrasiya, dialekt, şivə

Взаимная интеграция говоров и диалектных слов азербайджанского языка, связанных с животноводством, в общетюркские языки.

Гара Машадиев
доктор филологических наук, профессор

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука и образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Резюме

Многочисленные лексические единицы, относящиеся к животноводству, в диалектах или литературных языках тюркского, туркменского, башкирского, казахского, кыргызского, татарского, уйгурского и других родственных языков проявляются в тех же или незначительных фонетических изменениях в азербайджанских диалектах и говорах. Подобно тому, как общие и различные черты огузского и кипчакского языков проявляются в литературном языке, эти общие и различные черты наблюдаются и на диалектном уровне. Ряд терминов, связанных с животными, используемых в диалектах и говорах азербайджанского языка, показывает, что наш язык более тесно интегрирован с тюркским, туркменским, башкирским, казахским, киргизским, татарским, уйгурским и другими языками.

Одна из особенностей литературного языка, связанного с животноводством в тюркских языках, - диалектная норма в азербайджанском языке, и наоборот. В статье сравниваются лексические единицы, относящиеся к животноводству, используемые в диалектах и говорах азербайджанского языка, с родственными тюркскими языками, выявляются сходства и различия, а также выявляются признаки взаимной интеграции.

Ключевые слова: *турецкий, животноводство, интеграция, диалект, говор*

Mutual integration of accents and dialect words of the Azerbaijani language related to animal husbandry into common Turkic languages.

Gara Mashadiev
Doctor of Philology, Professor

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant No. EIF / MQM / Science and Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Summary

Numerous lexical units related to animal husbandry in dialects or literary languages of Turkic, Turkmen, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uyghur and other related languages are manifested in the same or minor phonetic changes in Azerbaijani dialects and dialects. Just as the common and different features of

the Oghuz and Kipchak languages are manifested in the literary language, these general and different features are observed at the dialectal level. A number of terms related to animals, used in dialects and dialects of the Azerbaijani language, show that our language is more closely integrated with Turkic, Turkmen, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uyghur languages.

One of the features of the literary language associated with animal husbandry in the Turkic languages is the dialectal norm in the Azerbaijani language, and vice versa. The article compares the lexical units related to animal husbandry, used in dialects and accents of the Azerbaijani language, with related Turkic languages, identifies similarities and differences, and also identifies signs of mutual integration.

Key words: *turkish, animal husbandry, integration, dialect, accent*

Annotasiya. Ümumtürk dillərində çoxlu miqdarda heyvandarlıqla bağlı söz-terminləri əsrlərdən-əslərə keçərək insanların zehinlərində saxlanılmışdır. Həmin termin səciyyəli sözlər informatorlardan toplanaraq müxtəlif lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Müxtəlif izahlı, dialektoloji lüğətlər əsasında məqalədə ümumtürk dillərinin heyvandarlıqla bağlı leksik vahidləri müqayisə və tutuşdurma yolu ilə təhlilə cəlb edilmişdir, qarşılıqlı inteqrasiya əlamətləri üzə çıxarılmışdır.

Aktuallıq. Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin tədqiqi əhəmiyyəti ilduqca böyükdür və burada eyni zamanda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilən heyvandarlıqla bağlı dialektoloji materiallar ən əhəmiyyətli leksik vahidlərdəndir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən heyvandarlıqla bağlı sözlərin qohum türkcələrlə müqayisəli aspektdə öyrənilməsi qloballaşan dünyada türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşdığı bir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Heyvandarlıqla bağlı çoxlu sayda leksik vahidlər həm forma, həm də məna baxımından ümumtürk dillərində özlərini mühafizə edib saxlamışdır ki, bunların da əksəriyyəti qarşılıqlı birləşmə əlaməti kimi qiymətləndirilməlidir.

Metod. Məqalədə ənənəvi təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş. Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının müəyyən bir qatını heyvandarlıqla bağlı termin səciyyəli sözlər təşkil edir. Bu qata türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində rast gəlinir. Ümumtürk dillərinin həm ədəbi dil, həm də dialekt leksikasına daxil olan sözlər inkişaf nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dəyişikliklər daha çox həmin leksik vahidlərin fonetik tərkibində müşahidə olunur. Ümumtürk dillərinin ədəbi dil və dialekt sistemlərində ilkin mənasını qoruyub saxlayan heyvandarlıqla bağlı xeyli sayda leksik vahidlər mövcuddur ki, onların bəzilərini aşağıdakı kimi təhlil süzgəcindən keçirmək olar:

Sığır. Heyvan adını ifadə edən bu söz Azərbaycan dilinin Qafan şivəsində *“meşədə yaşayan vəhşi heyvan”* mənasında işlənir (1, 263). *Sığır* sözü Türkiyə türkcəsində eyni fonetik formada işlənir. Bu söz başqırd dilində *“huyır”*, tatar dilində *“sıyır”*, türkmən dilində *“sığır”* fonetik tərkiblərində işlənir. Maraqlı cəhət budur ki, bu söz uyğur, türkmən, tatar, özbək, qazax, başqırd dillərində *“iri buynuzlu mal”*, *“qaramal”* mənasını bildirir (2, 770-771). Dialekt leksikasında şivənin öz imkanları hesabına söz yaradıcılığı həmişə qüvvətli olmuşdur. Azərbaycan dilinin Qazax, Şəmkir, Quba dialekt və şivələrində *sığır* sözünə *-çı* şəkilçisi artırılmaqla yeni mənalı söz yaradılmışdır. *Sığırçı* şivə sözü həmin dialektlərdə *“naxırçı”* anlamında işlənir. Naxırçı sözü də heyvandarlıqla bağlı olub, termin səciyyəli leksik vahiddir (3, 208). Bu xüsusda T.Hacıyev yazır ki, *sığır* sözü Cəbrayıl şivəsində *“inək”* və ümumən *“qaramal”* mənasındadır. Bu söz müasir qazax və özbək dillərində də həmin mənada özünü göstərir. Bu söz M.Kaşğaridə iki mənada verilir: 1) *Xanların xalq ilə birgə etdiyi ov*; 2) *İri buynuzlu heyvan qaramal*.

Cəbrayıl şivəsində həmin sözdən *-çı* şəkilçisi vasitəsilə yeni söz düzəldilərək *sığırçı – naxırçı* sinonim birləşməsi də işlənir.

Cəbrayıl rayonu şivələrində işlənən daha onlarla, yüzlərlə sözlər mövcuddur ki, bunlar bir sıra dil hadisələrinin müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan dili tarixi tədqiqatçıları və müqayisəli türkologiya ilə məşğul olanlar üçün əhəmiyyətli faktorlardan hesab edilə bilər (4, 279-280).

Kora. Bu ismi dialektizm Azərbaycan dilinin Cəbrayıl keçid şivəsində *“quzu saxlanan yer”* mənasında işlənir: *-Quzunu koraya saldınmı?* (1, 265). Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çoxmənalı leksik vahid kimi çıxış edir. Belə ki, Gürcüstanın Dmanisi, Marneuli şivələrində *“mıx”*, Quba dialektində *“topa”* mənalarında işlənir. Gəncə şivəsində bu söz *kora saxlamaq* ifadəsinin tərkibində çıxış edir və *kin saxlamaq* mənasını bildirir (1, 265). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *kora* sözünə sinonim olaraq *ağıl (tövlə)* sözündən də istifadə edilir. *Kora* sözü *ağıl, malxana* mənasında özbək, qazax, qırğız, türkmən dilində də işlənir. *Kora* sözünün *kotan* mənasına uyğur dilində rast gəlinir (2, 8-9).

Kora şivə sözünə sinonim kimi işlənən *ağıl* leksemi müasir Azərbaycan dilinin Salyan, Balakən, Zəngilan, Cəbrayıl, Biləsuvar, Şirvan şivələrində *“tövlə, qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer”*; *“yay mövsümündə mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”* mənalarında işlənir. Həmin leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *“qoyun saxlanan yer”* mənasında işlənmişdir. *Ağılın* qapısını bərkitdi: *Dəli Qacarı yalınaq eylədi, ağıla qoydu* (3,210;1,32).

“Qədim türkcədəki *ağız* sözü tutur, başqırd, qazax dillərində *avız*, qaraçay-balkarcada *avuz* formalarında işlənir (2,31-32).

Buzuğ. Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində *“inəyin balası”* mənasında işlənən **buzov** sözünün dialekt və şivə variantıdır. *Buzuğ* leksik vahidi Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Qax şivəsində müşahidə olunur.” Türklərin tarixində **ğ-v** səs uyğunluğu mövcud olmuşdur. Daha doğrusu iki sait arasındakı qədim **ğ** samiti **v**-ya çevrilmişdir. Hazırda söz ortasında və söz sonunda **v** samiti ilə tələffüz edilən bir sıra sözlər (*ədəbi dildə: qaravul, buzov, Qax şivəsində tavıx*) türkcələrin qədim abidələrində **ğ/k** ilə işlənmişdir: *buzəğü, karağü, qaravul, takuk, toyuq*. Beləliklə, hazırda Azərbaycan dilinin Quba dialektində və Qax kənd şivələrində **buzov** sözü ilə yanaşı, həmin leksik vahidin *buzuğ* şəkli də qorunub saxlanmışdır (3,164).

Davar. Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində bu leksik vahid *“Qoyun-quzu”* mənasında işlənir (4,119). Türkiyə türkcəsində *davar* sözü Azərbaycan dilinin şivələrində olduğu şəkildə işlənir. Bu söz başqırd türkcəsində *tvar*, tatar türkcəsində *tuar*, türkmən türkcəsində *dovar* şəklində çıxış edir və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ifadə etdiyi mənanı bildirir (2,150-151). *Davar* sözü qazax türkcəsində *“uvak, mal”* özbək türkcəsində *“uşak, mal”* uyuğur türkcəsində *“çarva”, “koy eşka”* mənasında işlənir.

Ayğır. Azərbaycan dilinin Dərələyəz şivəsində bu söz *“axtalanmamış at”* mənasında işlənir (1, 52). Bu leksik vahid *“Kitabi Dədə Qorqud”* dastanında *“ayğır”* formasında *“döllük erkək at”* mənasında işlənir (7, 42). Ayğır at adı Türkiyə türkcəsində *ayqır*, başqırd türkcəsində *ayğır*, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyuğur türkcələrində *ayğır, aygır* fonetik variantlarında işlənir (3, 36-37).

Buğa. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl şivələrində *“öküz”* mənasında işlənir. *Buğa* sözü Türkiyə türkcəsində boğa, qazax türkcəsində *buka*, qırğız türkcəsində *buka*, özbək türkcəsində *buka*, türkmən türkcəsində *buğa*, uyuğur türkcəsində *buka* fonetik variantlarında çıxış edir (3,76-77).

Qeyd etməliyik ki, bu söz rus dilində *buqay* şəklində işlənir ki, həmin söz rus dilinə türkcələrdən keçmişdir.

Buğra. Fikrimizcə, bu sözün əsasında *buğa* sözü dayanır. Qədim türk lüğətində bu leksik vahid *“döllük dəvə”* mənasında izah edilir. Azərbaycan dilinin Qazax, Borçalı, Füzuli, İmişli, Salyan şivələrində bu söz *biğır* fonetik tərkibində işlənir və *“üçyaşar erkək dəvə”* mənasını bildirir: *-Dəvənin buğuru quattı olar (Qazax); -3ildən keçəndə buğur olur (2, 65).*

Kitabi-Dədə Qorqudda *buğra* sözü *“erkək dəvə”* mənasında işlənmişdir: *Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil (7, 32).*

Buğra sözü Türkiyə türkcəsində *buğra*, qazax türkcəsində *bukra*, qırğız türkcəsində *bukra*, türkmən türkcəsində *buğra* fonetik tərkibində işlənir.

Dürat. Bu at adının etimologiyası və türkcələrdə yayılma arealları haqqında E.Əzizov yazır: “Koroğlu” eposunda qəhrəmanın iki atından birinin adıdır. Qırat adının etimologiyası araşdırıcıların diqqətini cəlb etsə də, Dürat adının mənasına, demək olar ki, toxunulmamışdır. Adın ilkin şəkli *Duru at*, yaxud *Doru at* olmuş, sonradan *Dürat* kimi sabitləşmişdir. Qırat adında olduğu kimi, *Düratın* da adı rənginə görə verilmişdir. “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”ndə *Dorat* adı “*tünd kəhər, tünd zoğalı at*” kimi izah olunmuşdur. Rənginə görə, belə at adı müxtəlif fonetik şəkillərdə, demək olar ki, bütün türk dillərində işlənir: *doru (türk), dor (türkmən), toru (qumuq,qırğız), turu (tatar), turik (özbək), toruk (uyğur), tura (çuvaş), torma (salar) “kəhər”; toru (xakas), turu (salar) aygır.*

Bu ad Kültigin abidəsində **torıq at** “kəhər at” şəklindədir.”Kitabi-Dədə Qorqud”da **Turu aygır** kimi işlənmişdir: Qonur atlı Qazana keşiş deyən bəg Yegnəg **Turu aygırına** bindi; Bari Bayındır xanın tövləsindən iki Şahbaz yügrəg at gətürüm.Bir keçi başlı Keçər aygırı, bir toğlu başlı **Turu aygırı**.

Turu aygır at adının “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğətində “*göy bədəvi at*” kimi izah olunması özünü doğrultmur.

“*Maaday Qara*” Altay qəhrəmanlıq eposunda da Maaday Qaranın atı tünd kəhərdir. *Maaday Qaranın oğlu Kögüdey Mergenin atı isə tünd bozdur* (5, 246-247; 8, 173, 5, 304).

Cələb. Azərbaycan dilinin Ağdam, Balakən, Zəngilan şivələrində bu leksik vahid “*maldar*” mənasında işlənir. Türkiyə türkcəsində *cələb* sözü *celep* şəklində “*mal alıb-satan*”, özbək türkcəsində *cüllüb* fonetik tərkibində “*mal satuvçi*”, türkmən türkcəsində *cellap* fonetik variantında “*mal sövdügari*”, uyğur türkcəsində *callap* fonetik tərkibində “*mal södigar*” mənalarında işlənir (3,46-47).

Əmlik. Bu ismi dialektizm Azərbaycan dilinin Zəngilan, Qubadlı, Ağdam, Ağcabədi, Göyçay şivələrində “*6 aylıq quzu*” mənasında işlənir (3, 202). Bu söz türk dilinin Qars dialektində həmin mənada *emlik* fonetik tərkibində çıxış edir.

Qaragül. Bu söz 1 yaşa qədər quzuya aid edilir. Qaragül quzusunun dərisindən qədim dövrlərdə türk kişiləri üçün gözəl papaqlar da tikilirdi. Bu quzu növünün adı həmin heyvanın dərisinin, yununun rənginə görə belə adlandırılmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin Zəngilan, Qubadlı, Culfa, Ağdam şivələrində *qaragül* sözü daha çox quzusunun dərisinə aid edilir və “*qaragül rəngli quzu*” mənasında işlənir (1, 81).

Heyvandarlıqla bağlı bu termin səciyyəli söz Türkiyə türkcəsində *astragan*, başqırd türkcəsində *karakül*, qazax türkcəsində *karaköl*, qırğız türkcəsində *karakül*, özbək türkcəsində *käräköl*, tatar türkcəsində *karakül*, türkmən türkcəsində *qaraköll*, uyğur türkcəsində *kariköl* fonetik tərkiblərində işlənir (3, 30-31).

Qaradiş. Azərbaycan dilinin Ağbaba, Basarkeçər, Çəmbərək, Qarakilsə şivələrində bu leksik dialektizm *“üçillik erkək davar”* mənasında işlənir (1, 229). Bu leksik vahid Ordubad dialektində, Beyləqan, Biləsuvar, Culfa, Füzuli, Kürdəmir, Tərtər şivələrində *“3-dən yuxarı yaşı olan erkək qoyun”* mənasında işlənir (2, 279).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *qaradiş* fonetik şəkildə işləndə bu söz Türkiyə türkcəsində *qaradiş*, başqırd türkcəsində *karatış*, qırğız türkcəsində *karatış*, türkmən türkcəsində *qaradiş* fonetik tərkibində özünü göstərir (3, 60-62).

Nəticə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində heyvandarlıqla bağlı dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyətə çoxluğu və onların ümumtürk dilləri ilə qarşılıqlı xarakterdə olması demək olar ki, güclü inteqrasiya əlamətidir. Heyvandarlıqla bağlı sözlərin geniş areallarda yayılması türk xalqlarının qədim tarixi ilə bağlı olan dil faktlarıdır və bütün bunlar qohum türk dillərinin birləşmə əlaməti kimi səciyyələndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərqi-Qərb, 2007
3. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
4. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. 3-cü cild. Bakı, Elm, 2018
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016
6. “Dədə Qorqud” ensiklopediyası. Bakı, 2009
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999
8. Маадай Кара. Алтайский глогографический эпос. Москва, Наука, 1973